Mapy pro orientační běh

Mgr. Jan Langr,
HSI, člen skupiny Unicorn,
předseda Mapové rady
Českého svazu orientačních sportů

Abstrakt

Článek představuje orientační běh a speciální mapy jako základní pomůcku pro orientaci v neznámém terénu. Je představen obsah map a mapový klíč, kterým se řídí jejich zpracování. Je uveden historický kontext vývoje map, mapových klíčů, mapových podkladů, mapovacích a kresličských postupů, technického vybavení a tiskařských technik. Je představen archiv map, v němž jsou zdokumentovány, archivovány a v digitální podobě zpřístupněny veřejnosti všechny dosud vydané mapy pro orientační sporty na území České republiky.

Orienteering Maps

Abstract

The article presents orienteering and special maps as a basic tool for orientation in an unfamiliar terrain. The content of maps and a map key that govern their processing are introduced. The historical context of the development of maps, map keys, map materials, mapping and drawing procedures, technical equipment and printing techniques are presented. A map archive is introduced, in which all previously published maps for orienteering in the Czech Republic are documented, archived and made available to the public in digital form.

Keywords: *history, ISOM, map key, map materials, digital mapping, map archive*

1. Úvod

Článek pod stejným názvem byl v GaKO uveřejněn v roce 1985, tedy před 35 lety. A to z pera Petra Uhra [1], tehdy pracovníka Výzkumného ústavu geodetického, topografického a kartografického, jinak zkušeného autora map pro orientační běh (OB) a v sedmdesátých letech 20. století úspěšného československého reprezentanta v OB. S takto značným časovým odstupem je možné nahlédnout na vývoj, kterým tvorba map pro OB za toto období prošla.

Mapy pro orientační sporty jsou speciální topografické mapy, které slouží společně s buzolou jako základní pomůcka pro navigaci v neznámém terénu v různých odvětvích orientačních sportů. Závodí se v lesích i ve městech, ve dne i v noci, pěšky, na kole i na lyžích. Tento moderní sport, jehož kolébkou je Skandinávie a tělocvičnou je zejména příroda kolem nás, si získává stále více nových příznivců. Jen pěších orientačních běžců je v Českém svazu orientačních sportů (ČSOS), který provozování orientačních sportů v České republice (ČR) zastřešuje, registrováno více než 12 000. Pro závodní, tréninkové a výukové účely vzniká ročně několik set map pro OB.

2. Mapa pro orientační běh

Principem OB je nalezení sledu kontrolních bodů v neznámém terénu v co nejkratším čase. Základními pomůckami pro navigaci jsou jen mapa a buzola. Proto musí mapa pro OB obsahovat informace o všech podstatných skutečnostech a objektech v terénu, které je závodník schopen identifikovat a použít pro výběr nejvýhodnější trasy na postupu mezi jednotlivými kontrolními body tratě. Z mapy musí být patrný charakter terénu a jeho členitost, důležité navigační body a vodící linie, jako jsou cesty a pěšiny, vodní toky a vegetační hranice, ale rovněž překážky v pohybu, jako jsou zdi, ploty, skalní srázy, vodní plochy a bažiny a hustá vegetace.

Ve srovnání s dalšími kartografickými díly jsou mapy pro OB velmi podrobné a na první pohled výrazně zaplněné. Míra jejich zaplnění závisí na morfologické členitosti terénu, míře zásahů člověka do krajiny a je determinována měřítkem mapy. Pro lesní disciplíny se používá výchozí měřítko mapy 1 : 15 000, případně je mapa zvětšena do měřítka 1 : 10 000, resp. 1 : 7 500 z důvodu lepší čitelnosti pro děti a starší věkové kategorie závodníků (**obr. 1**). Pro závody ve sprintu se ustálilo použití měřítka 1 : 4 000 (**obr. 2**). I přes poměrně podrobná měřítka musí být často obsah výsledné mapy generalizován, aby byla zachována její čitelnost při vysoké rychlosti běhu a srozumitelnost. To se týká zejména velmi členitých terénů, jako např. pískovcová skalní města nebo lokality v historii dotčené těžbou.

Mapa pro OB je šestibarevná s doplňkovou fialovou barvou pro zákres tratě a dotiskových značek. Hnědá barva je určena pro znázornění reliéfu vrstevnicemi a značkami pro hliněné srázy a valy, rýhy, kupky a prohlubně. Modrá barva slouží pro znázornění vodních ploch, řek, potoků, meliorací, bažin a drobných vodních objektů, jako jsou např. prameny a studny. Bílá barva představuje typický průchodný les, žlutá barva je určena pro otevřené prostory, jako jsou pole, louky a mýtiny, zelená barva různé intenzity znázorňuje vegetaci znesnadňující průchodnost. Černá barva je určena pro skály a balvany a dále pro umělé objekty vytvořené člověkem, jako jsou komunikace, mosty a tunely, liniová vedení, budovy, ploty, zdi, věže, krmelce a posedy.

Mapy pro OB obvykle nejsou opatřeny žádnými místopisnými názvy, polohovými kótami, ani souřadnicovou sítí. Výškové a vrstevnicové kóty jsou uváděny jen zcela výjimečně. Vzhledem k použití společně s buzolou jsou mapy opatřeny pravidelnou sítí magnetických poledníků. Kresba mapy je orientována tak, aby magnetické poledníky byly

rovnoběžné se svislým okrajem mapy. Tím se liší od převážné většiny dalších map včetně topografických. Mapy pro OB obvykle neobsahují žádné rámové údaje, protože vzhledem k účelu užití nejsou podstatné. V mimorámových údajích musí být povinně a výrazně uveden název mapy, číselné měřítko mapy, interval vrstevnic (ekvidistance) a časový údaj o stavu aktuálnosti obsahu mapy. Mapy jsou povinně opatřeny dalšími tirážními údaji – evidenčním číslem ČSOS, použitou mapovou specifikací (mapovým klíčem), autory topografického a kartografického zpracování, použitými mapovými podklady, autorem tisku, vydavatelem a správcem mapy. Dále musí být na mapě uvedena přehledka se schematickým vyznačením autorů topografického zpracování. Pokud jsou na mapě použity mapové značky bez přesné definice v mapovém klíči, musí být jejich význam vysvětlen v legendě mapy (**obr. 1**).

Grafické řešení mapy a její obsah nad rámec povinných údajů je plně v kompetenci vydavatele a jednotlivé kluby používají zpravidla ustálené grafické šablony a vlastní rukopis. Pro uživatele map pro OB je stěžejní vlastní mapový obsah, proto je doporučováno střídmější grafické řešení, aby zbytečně neodvádělo pozornost.

Mapy pro OB se pořizují novým mapováním, nebo revizí stávajících map. Způsob zpracování je volen s ohledem na účel použití mapy. Pro významné závody musí být mapa zcela aktuální a zpracovaná novým mapováním, pro menší závody a trénink zpravidla postačí revize stávající mapy. Nové mapování se používá rovněž v prostorech dosud nezpracovaných nebo v prostorech, kde předchozí vydaná mapa je zastaralá nebo z pohledu přesnosti nedostatečně spolehlivá. Mapy pro OB rychle zastarávají, zejména podrobná kresba vegetace. Objevují se nové paseky, často i oplocené, postupným zarůstáním ztrácejí průchodnost, odrůstající les se naopak stává průchodnějším, oplocení mizí. Další momentem stárnutí map pro OB je pohyb magnetického pólu Země, mapy pro OB musí být orientovány tak, aby magnetické poledníky byly rovnoběžné s okrajem papíru. Mapy intenzivně využívaných terénů jsou z výše uvedených důvodů velmi často revidovány a znovu vydávány, v některých případech každý rok.

2.1 Pohled do historie

Podoba map používaných v začátcích OB se výrazně lišila od těch současných a v průběhu desítek let se značně vyvíjela. První datovaný orientační závod se uskutečnil v Norsku již v roce 1897[1]. Tehdy každý účastník mohl mít při zá-

1) Možná to bude jinak, ale na výsledky podrobného archivního výzkumu si musíme ještě počkat https://orienteering.sport/new-find-rewrites-orienteering-history-bike-orienteering-started-first/.

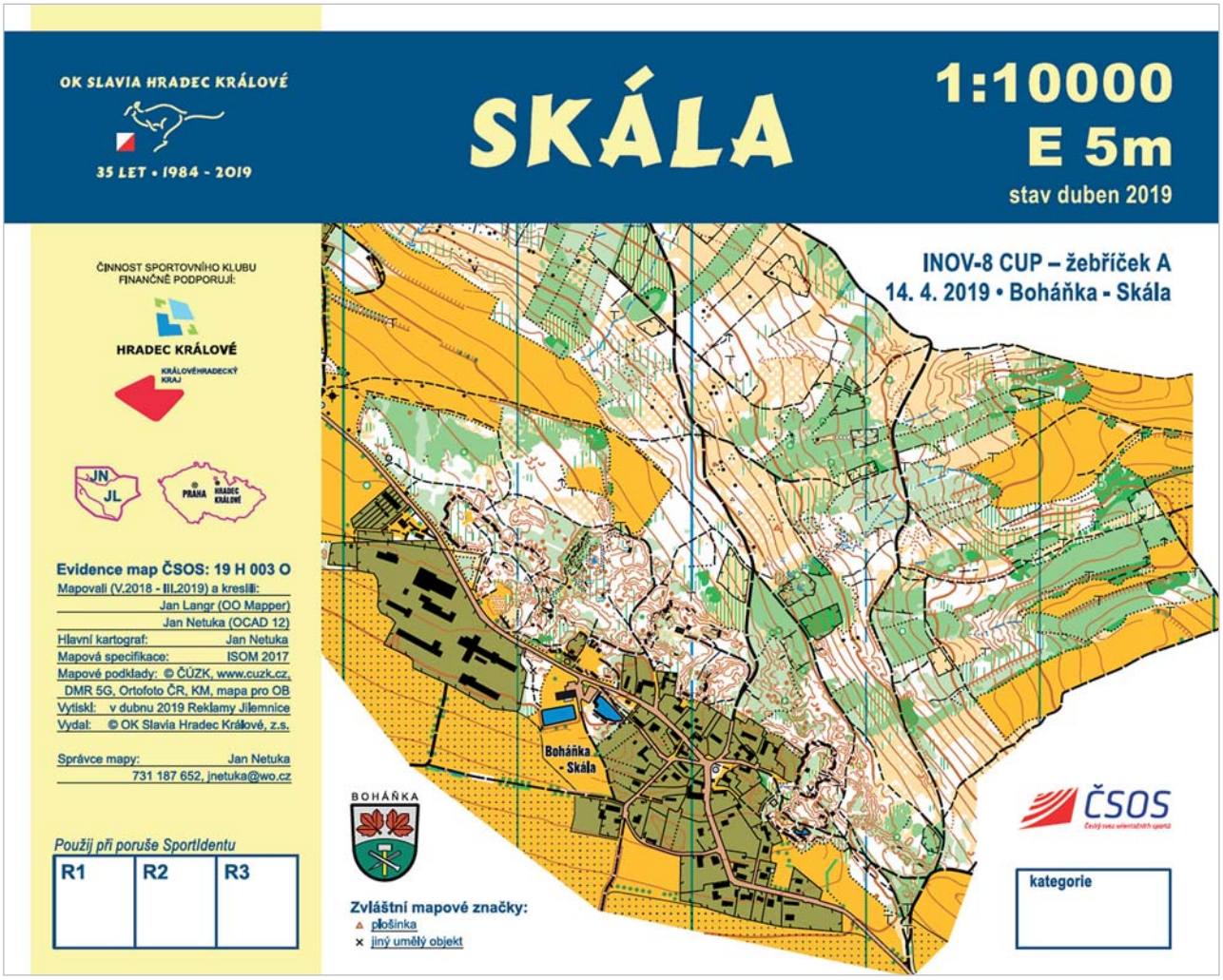

Obr. 1 Mapa pro OB Skála v mapovém klíči ISOM 2017 [2] (zmenšeno)

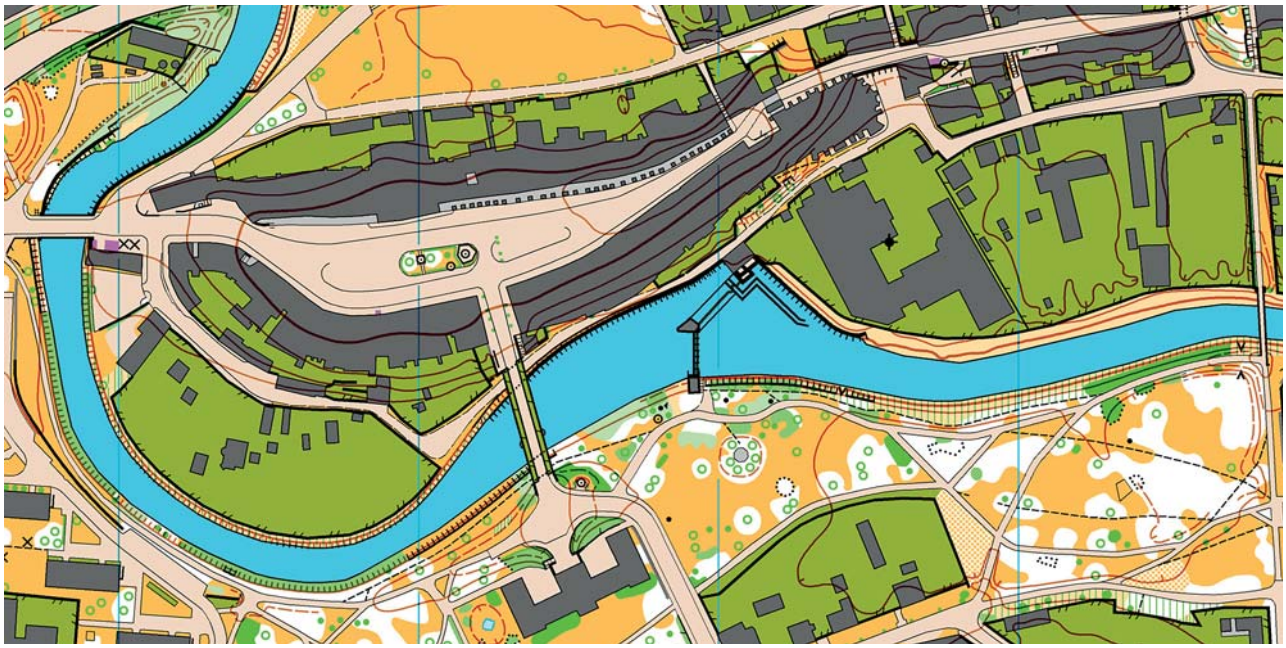

Obr. 2 Výřez mapy pro OB Jaroměř v mapovém klíči ISSOM 2005 [3]

vodě jakoukoliv dostupnou mapu dle svého výběru [4]. Ve skandinávských zemích si tento přírodní sport brzy získal velkou oblibu, což s sebou přineslo potřebu podrobnějších a přesnějších účelových map. První pokusy se objevily již ve čtyřicátých letech 20. století v Norsku, skutečný přechod na speciální mapy pro OB se však uskutečnil až v šedesátých letech 20. století [5].

Historie OB na území ČR se datuje od roku 1950. První závod tříčlenných hlídek uspořádali turisté a lyžaři z tehdejšího Gottwaldova 21. – 22. 10. 1950 na Bunči v Chřibech. Pro závod byla použita jediná dostupná mapa, a to tzv. speciální mapa v měřítku 1 : 75 000 v černobílém provedení se zeleně zvýrazněnými porosty. Následujících sedm desetiletí historie orientačních sportů v ČR podrobně mapuje výpravná publikace 70 let ORIENŤÁKU [6], vydaná k tomuto jubileu v květnu 2020 ČSOS.

Zpočátku byly „orientační závody" jen speciální odnoží turistiky, závody hlídek s povinnou zátěží a plněním úkolů při zkouškách na kontrolních stanovištích. Pro tuto formu ještě vyhovovaly mapy v měřítku 1 : 75 000, na kterých byl terén znázorněn šrafováním. Počátkem šedesátých let 20. století se již odložily batohy a zrušily zkoušky a jediným kritériem závodu se stal dosažený čas. To si již vyžádalo podrobnější a přesnější mapy. Významným krokem vpřed bylo užití čtyřbarevných vojenských tzv. topografických map v měřítku 1 : 50 000 a posléze i 1 : 25 000, které byly podrobnější, aktuálnější a měly terén již znázorněn vrstevnicemi. Nevýhodou těchto tajných map byla procesní nutnost mapy od vojska vypůjčit a po skončení akce protokolárně vrátit.

Jako alternativa začaly v polovině šedesátých let 20. století vznikat na podkladě vojenských map mapy obkreslené, často zjednodušeným způsobem. Tyto mapy nebylo třeba vracet. Odtud už byl jen krůček ke speciálním mapám pro OB a zhruba pětiletému období evoluce. Mnozí pořadatelé, často z řad závodníků, začali do překreslených map dokreslovat vybrané skutečnosti zjištěné v terénu, jako jsou strže, cesty či krmelce. Někteří z nich dokonce provedli mapování po celé ploše. Zásadním krokem vpřed bylo vydání mapy Hornopožárské polesí v měřítku 1 : 25 000, která je považována za první moderní mapu pro OB v ČR [6]. Vznikla v roce 1969 jako diplomová práce studenta kartografie na ČVUT a reprezentanta v OB Stano Nosála a překvapovala množstvím detailů v celé ploše mapy.

Souběžně se na oficiální úrovni používaly tzv. zeleňavky (podle zelené barvy pro les, **obr. 3**). Jednalo se o výřezy vojenských map v měřítku 1 : 25 000 zbavené „citlivých" údajů tištěné na základě dohody ve Vojenském zeměpisném ústavu (VZÚ). Další variantou byly tzv. mapy nadstavbové (**obr. 3**), které se již barevností podobaly mapám dle specifikace Mezinárodní federace orientačního běhu (International Orienteering Federation, IOF), kdy les byl vyjádřen bílou barvou, pole, louky a paseky žlutou barvou a vegetace omezující průchodnost černým tečkovým rastrem. Tyto mapy již byly mapovány po celé ploše a díky podrobnějšímu měřítku 1 : 20 000 mohly zachytit vyšší míru detailu.

Posledním krokem k moderním mapám pro OB bylo zavedení zelené barvy pro vegetaci omezující průchodnost (**obr. 3**). Ta se v Česku prosadila na mapách pro Mistrovství světa 1972, které hostilo Československo v náročných pískovcových terénech severních Čech. Garantem jejich přípravy a zpracování byl pověřen právě Stano Nosál, první československý profesionální kartograf map pro OB.

Na něj v dalších letech navázaly desítky výhradně amatérských kartografů (mapařů[2]), kteří začali na základě specifikací IOF tvořit podrobnější, přesnější a věrnější mapy pro OB, což bylo umožněno přechodem na ještě podrobnější měřítka 1 : 15 000, resp. 1 : 10 000. Mapy byly zpočátku tištěny ve VZÚ, později převážně v krajských tiskárnách národního podniku (n. p.) Geodézie. Komplikací se stala povinnost od roku 1971 žádat Ministerstvo národní obrany (MNO) o povolení ke zpracování mapy. Žádosti měly formu průsvitek s obrysem prostoru [6]. A jen těžko předvídatelná část žádanek byla vyřízena kladně. Od roku 1979

2) Mapař – tímto pojmem je běžně označován tvůrce map pro OB. Formálně je od roku 1970 zavedena odbornost kartograf OB, nicméně označení kartograf se používá mezi mapaři jen pro vystudované.

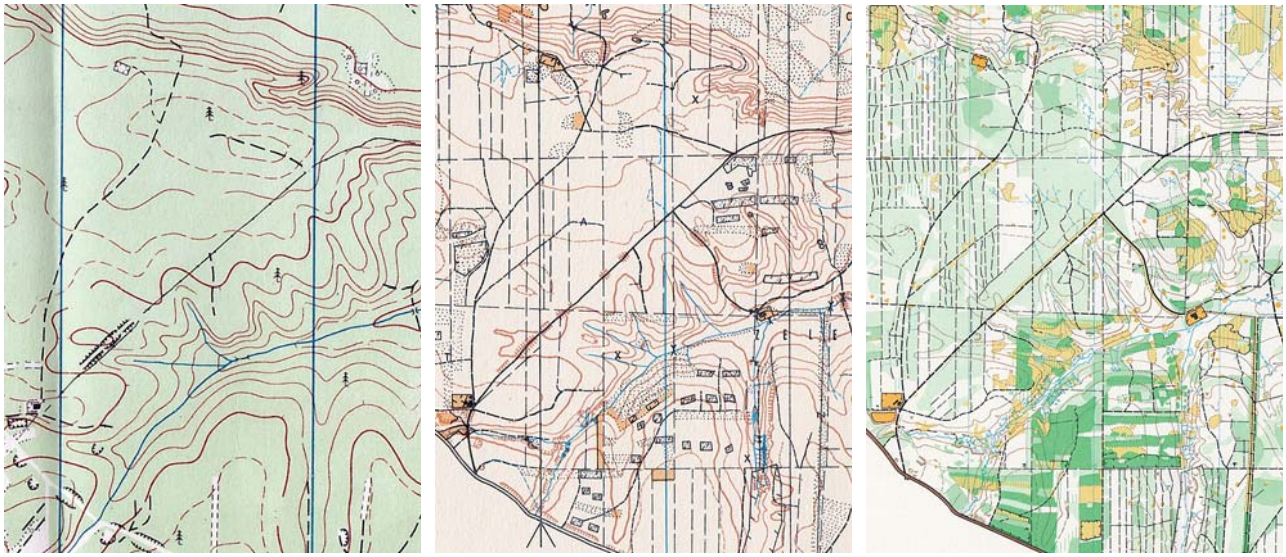

Obr. 3 Srovnání výřezů map téhož prostoru poblíž Borohrádku: zeleňavka 1 : 25 000 (1967 – zpracoval VZÚ), žlutobílá nadstavbová 1 : 20 000 (1971 – autoři V. Krajča a S. Nosál) a pětibarevná ISOM 1990 1 : 15 000 (1990 – autoři J. Doležal, B. Jindra a J. Langr)

bylo nutno žádat o souhlas kromě MNO ještě Ústav geodézie a kartografie. Tyto povinnosti byly ukončeny až po roce 1989.

Část mapařů po roce 1989 vycítila příležitost využít nabyté zkušenosti a začala se tvorbě map pro OB věnovat profesionálně, a to i v zahraničí. Průkopníky v tomto ohledu byli např. Jiří Šumbera a Bohumil Háj, zakladatelé firmy SH O-cart (dnes vydavatelství SHOCart). Čeští mapaři mají v zahraničí výbornou pověst, zejména ve Francii, Norsku, Švédsku, Rakousku, Slovinsku, Itálii a Španělsku.

V současnosti se tvorbě map pro OB v Česku aktivně věnuje kolem 200 kvalitních mapařů, asi pro 20 z nich je mapování hlavním zdrojem příjmů.

2.2 Standardy pro tvorbu map

S mapami pro OB a orientačními běžci je možné se setkat na všech obydlených kontinentech. Aby si orientační běžci z různých koutů světa navzájem rozuměli a závody byly fair, používají společný jazyk. Mapový klíč je mezinárodní specifikací vydanou institucí IOF, která zastřešuje prostřednictvím 76 národních federací orientační běžce z celého světa. IOF byla založena v roce 1961 a Československo bylo jedním z deseti zakládajících států.

Jedním ze základních úkolů IOF je právě standardizace pravidel a zásad pro tvorbu map. Za tímto účelem byla v roce 1965 ustavena mapová komise IOF, která v tomtéž roce vydala první mapový klíč (tzv. International Specification for Orienteering Maps, ISOM), a to na základě skandinávských map. Ten byl v roce 1969 doplněn o metodický návod k tvorbě map pro OB. ISOM byl opakovaně revidován ve vydáních z let 1967, 1975, 1982, 1990, 2000 a 2017. Podrobněji vývoj ISOM a přínosy jednotlivých revizí uvádí Zentai [7].

V roce 1968 byla ustavena československá mapová komise (MK), jejímž předsedou se stal Václav Krajča a jedním z členů Stano Nosál. MK v roce 1969 zorganizovala mezinárodní seminář v Doksech a vydala mapový klíč pro mezinárodní závody v Československu. O rok později MK vydala metodický dopis Tvorba map pro OB, český překlad základního díla mapové komise IOF. V dalších letech MK pravidelně školila amatérské kartografy, zajišťovala částečné financování tvorby map v klubech a organizovala celostátní soutěž o nejlepší mapu. V roce 1981 zorganizovala srovnávací seminář v Třeboni s mezinárodní účastí. Ke standardizaci MK přispěla vydáním dalšího metodického dopisu o tvorbě map (1982) a revizemi mapového klíče (1985, 1992). V první polovině devadesátých let 20. století došlo k organizačním změnám souvisejícím s rozdělením Československa a byla ustavena MK a posléze Mapová rada ČSOS (MR). MR vydala v roce 2000 metodický dopis Tvorba map pro OB [4] a revizi ISOM. MR organizuje každoroční školení začínajících kartografů a dále semináře (2000, 2012) a workshopy (2015, 2018) k aktuálním tématům přípravy mapových podkladů a vlastní tvorby mapy.

Po roce 2000 byly z ISOM vyčleněny samostatné mapové klíče pro disciplínu sprint (ISSOM 2005, ISSprOM 2019), pro lyžařský OB (ISSkiOM 2010, ISSkiOM 2014, ISSkiOM 2019) a pro orientační závody na horských kolech (ISMBOM 2007, ISMBOM 2010). Mapy pro OB se aktuálně řídí mapovým klíčem ISOM 2017-2. Přes toto rozdělení do samostatných specifikací zůstávají zachovány principy jejich konstrukce a skutečnost, že byly odvozeny z ISOM. Ke každé mezinárodní specifikaci MR vydává českou verzi mapového klíče, přičemž originální text IOF není při překladu významově měněn ani zkracován, jen je doplněn dodatky a vysvětlivkami MR [8] (**obr. 4**).

ISOM obsahuje v první části výkladové kapitoly, ve kterých jsou vysvětleny principy, zásady a všeobecné požadavky, na kterých je specifikace postavena. Je zde popsán obsah mapy, měřítko a interval vrstevnic, požadavky na georeferenci, přesnost a čitelnost, grafické minimální rozměry (mezer, linií, ploch) a z toho plynoucí generalizaci, povolené kombinace značek, požadavky na použité barvy a technologie tisku. V druhé části jsou uvedeny definice všech objektů, které mají být mapovány, a mapových značek, kterými mají být v mapě vyjádřeny. Poslední kapitolou je přesná definice vybraných mapových značek.

ISOM v jednotlivých revizích vždy reagoval na nové poznatky, technické podmínky a získané zkušenosti a snažil

Obr. 4 Mapové klíče ISOM

se řešit potíže a nekonzistence zjištěné zpětnou vazbou od uživatelů prostřednictvím národních federací. ISOM 2017 při revizi ISOM 2000 byl dle Krtičky [9] zaměřen na následující oblasti:

- všechny mapy podrobnějšího měřítka jsou pouze zvětšením mapy v měřítku 1 : 15 000,
- důraz na generalizaci a dodržení minimálních velikostí a mezer v kresbě mapy,
- zpřesnění a zvýšení konzistence klíče,
- zlepšení čitelnosti mapy pro závodníky s poruchami barvocitu,
- přizpůsobení barev pro tisk map digitálními a neofsetovými technologiemi.

Podkladem pro revizi ISOM byly rovněž výzkumy prováděné v ČR. Identifikací problémových míst v ISOM a ISSOM a možnostmi vytvoření univerzálního mapového klíče sjednocujícího ISOM i ISSOM se zabýval Král [10]. Poruchami barvocitu a návrhem úprav mapového klíče pro zlepšení čtení map závodníky postižených deuteranopií se zabývali Semrád [11] a Semrád, Stachoň a Krtička [12].

Přesto některé problémy zůstávají i ve verzi ISOM 2017-2 nedořešeny. Jedná se zejména o zřetelné odlišení komunikací a překážek, které jsou vyjádřeny v obou případech černou barvou. Vyřešení tohoto problému bude jistě velkou výzvou pro příští revizi ISOM.

2.3 Mapové podklady

Kvalita výsledné mapy pro OB je do značné míry dána dvěma základními faktory – zkušeností a dovedností mapaře a podrobností a kvalitou dostupných mapových podkladů. A právě druhý zmíněný aspekt se v průběhu let zásadním způsobem vyvíjel a má podstatný vliv na podobu dnešních map pro OB.

Při tvorbě nových map pro OB se mapař snaží ulehčit a zpřesnit svou práci využitím co nejlepších dostupných podkladů. Z topografických map přebírá objekty spolehlivě geodeticky zaměřené a jednoznačně identifikovatelné v terénu. Bývají to body polohové a výškové triangulace, parcelní mezníky a ploty, hraniční kameny, křižovatky cest a jejich průběhy, budovy a další stavby, samostatně stojící stromy a výrazné hranice využití krajiny. Z moderních výškopisných podkladů pak přebírá průběh vrstevnicového obrazu a zřetelné terénní anomálie s výraznou změnou sklonu jako jsou lokální zvýšeniny či sníženiny a terénní zlomy. Z těchto převzatých vstupních údajů vytváří základní kostru, kterou využívá jako oporu při mapování v terénu.

Dlouhá léta převládaly jako podklad pro mapování listy Základní mapy 1 : 10 000 (ZM10) občas doplněné Státní mapou odvozenou 1 : 5 000 (SMO5) či lesnickou porostovou mapou. ZM10 obsahovala v lesních prostorech po celé ploše dostatek polohopisných údajů, nicméně jen malá část z nich byla spolehlivá a polohově správná. Vrstevnice často dávaly jen představu o výškových rozdílech, ale členitější morfologické charakteristiky terénu nezachycovaly vůbec nebo ve zřejmém rozporu s realitou (**obr. 5**). Často se tak stávalo, že na celé ploše mapovaného území bylo k dispozici jen několik spolehlivých kótovaných bodů, které měly správnou polohu a určenou nadmořskou výšku. SMO5 zobrazující parcelní kresbu byla užitečná v sídlech a na okrajích lesních ploch, ale uvnitř lesa byla nepoužitelně prázdná. Vrstevnicový obraz se nelišil od ZM10. Lesnické porostové mapy vycházející ze ZM10 nebo SMO5 byly ve srovnání s nimi v zachycení vegetace výrazně podrobnější, ale polohovou přesností byly často velmi nespolehlivé. Jako podklad pro práci v terénu se používal přímo oříznutý originální výtisk mapy nebo jeho fotokopie, která však často trpěla rozměrovou deformací ve srovnání s originálem. ZM10 neobsahovala žádné souřadnicové údaje, takže

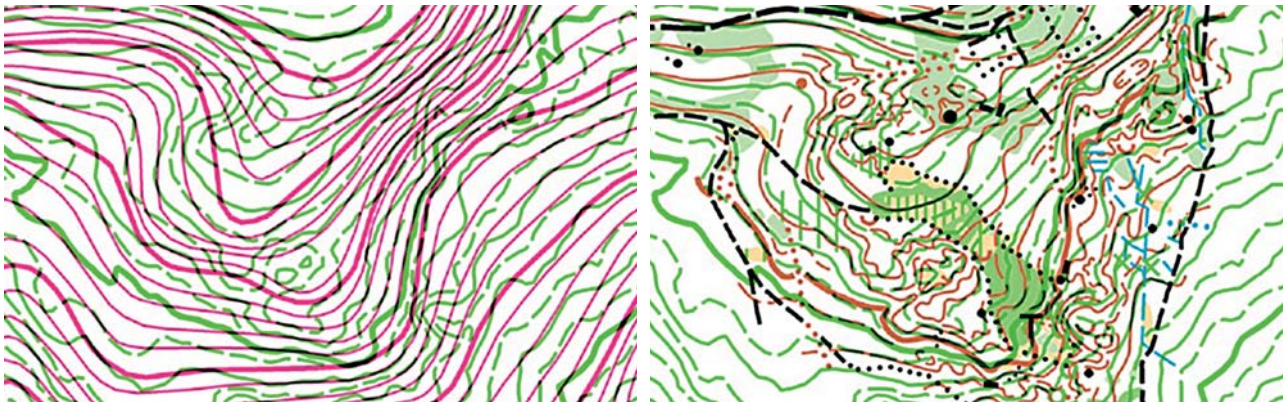

Obr. 5 Srovnání vrstevnic ZABAGED-3D a DMR 4G (vlevo), srovnání vrstevnic mapy pro OB z roku 2000 a DMR 4G (vpravo) – Brada u Jičína

Obr. 6 Odvozeniny LLS: stínovaný model povrchu Radvanice, Česko (vlevo), vrstevnice a vyhodnocení vegetace Longchaumois, Francie (uprostřed), stínovaný model výšky vegetace a budov Fürstenfeld, Rakousko (vpravo)

určení správné orientace podkladu do směru magnetického severu nebylo snadné. V počátcích se neznámý údaj o magnetické deklinaci zanedbával nebo odhadoval, později se vypočítával zprůměrováním směrů odvozených měřením azimutů vybraných linií v podkladové mapě, zpravidla cest nebo průseků.

Letecké snímky se zprvu využívaly jen okrajově. Ty nevyhodnocené byly zatíženy perspektivním zkreslením a bylo možné je použít jen jako lokální doplněk dalších podkladů. Stereofotogrammetrické vyhodnocení přineslo zásadní změnu kvality podkladových dat, zejména ve vegetačně otevřenějších typech terénu. V zahraničí bylo hojně využíváno a zpracování těchto podkladů pro OB se věnovaly specializované firmy (Harveys ve Velké Británii, Helgesen v Norsku), ale rovněž národní mapovací agentury (Institut Geographique National ve Francii). Značným limitem byla vysoká pořizovací cena, což omezilo použití tohoto typu podkladu v Česku na vybrané světové soutěže, například pro mapy Mistrovství světa 1991 v Mariánských Lázních.

Výrazný posun kupředu přineslo ortofoto, zejména díky jeho dostupnosti z celého území ČR prostřednictvím Zeměměřického úřadu (ZÚ) na přelomu tisíciletí. Nejprve černobílé a později barevné ortofoto poskytlo nebývalou míru polohově nezkreslených objektů, které bylo možné identifikovat přímo v terénu a použít je pro vlastní měření. Největším přínosem se staly ortofotosnímky pořízené v mimovegetačním období, které nezakrývaly důležité detaily pod korunami listnatých stromů.

Nástup digitálního kreslení map v devadesátých letech 20. století společně s poskytováním rastrové reprezentace referenčních mapových děl a ortofota znamenal významný mezník pro tvůrce map pro OB. Mapy se nejen v počítači překreslovaly, ale digitálně se začaly připravovat rovněž mapové podklady. Digitální prostředí umožňovalo kombinovat georeferencované, polohově soumístně zobrazené podklady a vytvářet účelový mapový podklad kombinací vektorových dat, rastrových obrazů a nad nimi vyhodnocené vektorové kresby identifikovaných objektů. Tímto způsobem došlo ke georeferenci mapového podkladu dle georeference použitých vstupních dat a tato georeference byla zachována i pro výslednou mapu. V ČR se pro mapy pro OB používá nejčastěji Souřadnicový systém Jednotné trigonometrické sítě katastrální (S-JTSK), méně často Světový geodetický systém v univerzálním příčném Mercatorově zobrazení (WGS84-UTM33). Znalost souřadnic polohy a souřadnicového systému podkladových dat umožnila s podporou dostupných kalkulátorů zjistit hodnotu magnetické deklinace a nastavit správnou orientaci mapového podkladu do směru magnetického severu.

Zásadní posun v kvalitě podkladových dat přineslo letecké laserové skenování (LLS). Je schopno poskytnout takovou hustotu dat, že z něho vytvořené modely terénu dokážou zachytit i drobné terénní detaily a odvozené vrstevnice velmi věrně popisují morfologii terénu. Navíc lze pořízená data využít k analýze zachycené vegetace z hlediska výšky porostu a očekávané prostupnosti (**obr. 6**). Podrobněji se přínosům dat LLS pro zpracování map pro OB věnují Zentai [13], Gartner a Ditz [14] či Trier [15]. V ČR je nejčastěji užívaným podkladem digitální model terénu DMR 5G, případně doplněný o digitální model povrchu DMP 1G (zahrnující budovy a vegetaci), oba poskytované ZÚ. Hustotou v průměru přibližně 1-1,5 bodu na metr čtvereční nepatří DMR 5G k nejpodrobnějším, přesto je pro české mapaře výraznou pomocí.

Kombinací již uvedených podkladů doplněných o prvky digitální katastrální mapy a digitální technické mapy lze

připravit účelový mapový podklad, který poskytuje pevnou oporu při vlastním mapování. I díky němu se polohová a zejména výšková přesnost map pro OB zpracovaných v posledním desetiletí znatelně zvýšila.

2.4 Mapování v terénu

Úkolem mapaře je s požadovanou přesností v celé ploše mapy vyjádřit morfologii terénu a všechny pro orientaci podstatné objekty, a to předepsanou symbolikou a dle zásad příslušného mapového klíče. Absolutní přesnost je často vyloučena požadavky na čitelnost kresby (vynucené posuny značek, generalizace), a částečně i požadavky na efektivitu mapařské práce v terénu (nelze geodeticky doměřovat). Lenhart a Háj v [4] uvádějí, že pro mapu pro OB není nutná absolutní přesnost, ale postačí relativní přesnost se zachováním správných vztahů mezi sousedními objekty. Relativní přesnost mapy musí být taková, aby orientační běžec v závodním tempu žádné nesrovnalosti nezpozoroval. Mapa musí být v celé své ploše dostatečně konformní, musí tedy zachovávat směry. Orientační běžec používající pro navigaci buzolu je citlivější na odchylky ve směru spíše než ve vzdálenosti.

Rozvoj OB v historii je velmi úzce spjat s rozvojem mapovacích postupů, technik a pomůcek. V šedesátých letech 20. století začala tvorba map jen opatrným dokreslováním chybějících výrazných objektů do existujících map. V sedmdesátých letech 20. století již bylo prováděno celoplošné mapování, ale bez jemnějších detailů a jen s minimálními zásahy do přebíraného výškopisu. Mapy tak byly až na výjimky hrubé a nepřesné. V dalších dekádách vznikaly díky zvětšení měřítka a získané zkušenosti mapařů podrobnější mapy s přesnějším vyjádřením reliéfu vrstevnicemi. Tento trend pokračuje až do současnosti, a to zejména díky neustále se zvyšující kvalitě a přesnosti mapových podkladů a dostupnosti kvalitního technického vybavení. Naopak v současnosti je kladen důraz na generalizaci obsahu mapy tak, aby zůstala čitelná a srozumitelná. To se týká například vrstevnic odvozených z dat z LLS, které dokážou zachytit pro orientačního běžce nepodstatné terénní detaily. K realizaci tohoto cíle se využívá výběr, zjednodušení a zveličení.

Od počátků tvorby map pro OB až do konce 20. století byl používán výhradně analogový způsob mapování. Mapař měl na pracovní desce nalepen mapový podklad a do něho zakresloval veškerá měření. Zpočátku kreslil tužkami a pastelkami přímo do originálu ZM10, od osmdesátých let 20. století kreslil na průsvitnou, voděodolnou a rozměrově stálou překryvnou fólii mikrotužkami s barevnými vodovzdornými tuhami. Mapování probíhalo v měřítku zpravidla dvakrát větším než měřítko výsledné mapy.

Mapař pro měření vzdálenosti používal obvykle krokování s pevnou délkou kroku[3]. Pohodlnější a přesnější měření umožňuje dnes laserový dálkoměr. Nefunguje však v hustém porostu, za mlhy a deště, na rozdíl od krokování. Korekci sklonu provádí mapař odhadem nebo využívá sklonoměr. Dálkoměr vybavený sklonoměrem dokáže zobrazit vodorovný průmět.

Směry azimutových tahů měří mapař pomocí buzoly. S průzorovou buzolou lze měřit azimuty s úhlovou chybou nepřevyšující 1°. To mapaři umožní vytvářet polygonální pořady (azimutové tahy, polygony) s pevným či volným koncem. Pro zjištění polohy neznámého bodu na základě polohy dvou známých bodů mapař využívá metod protínání vpřed a protínání vzad. V kombinaci s dálkoměrem lze použít jen azimut a vzdálenost.

Pro určování nadmořské výšky je užitečný barometrický výškoměr, ale lze se obejít i bez výškoměru, zejména při použití vrstevnic z LLS. Pro výšky na mapách OB zcela jednoznačně platí již dříve zmíněná teze o dostatečnosti relativní přesnosti. Orientačnímu běžci stačí, když vrstevnicový obraz dává správnou představu o sklonu svahu a zejména o terénních tvarech. Přestože je odhad relativních výškových rozdílů poměrně nepřesný, byla to až do nástupu laserového skenování hlavní v praxi rozšířená metoda.

V dobách nedostupnosti kvalitních podkladových dat mapování zahrnovalo tři základní etapy. V první etapě mapař zkonstruoval základní polohovou síť, tzv. kostru mapy. Azimutovými tahy propojil zřetelnými spojnicemi (zpravidla cestami) dvojice spolehlivých, polohově známých bodů, a vytvořil tak síť po celé ploše mapy. Tuto síť azimutových tahů následně vyrovnal tak, aby eliminoval naměřené chyby. V druhé etapě kostru mapy opatřil výškovými údaji. Mapař bez výškoměru postupoval tak, že odhadem nebo měřením sklonu na liniích spojujících body o známé nadmořské výšce na tyto linie vyznačil místa protnutí vrstevnicemi. Třetí etapou bylo plošné mapování. Při něm mapař dalšími azimutovými tahy rozdělil oka základní sítě na dostatečně malé oblasti a v nich provedl podrobné mapování v celé jejich ploše. Při měření výškopisu změřil osy údolí a hřbetů a opět na ně vynesl průsečíky s vrstevnicemi. Nakonec procházel terénem a pocitově propojoval vrstevnicemi místa se stejnou nadmořskou výškou. Jednotlivá oka sítě uzavíral a navazoval řešením sousedících ok (**obr. 7**).

V současnosti při vysoké kvalitě dostupných podkladů první a druhá etapa odpadá a mapař řeší přímo plošné mapování. Navíc data LLS mapaři výrazně usnadní složitý a časově náročný proces vytvoření vrstevnicového obrazu terénu. Pokud mapaři pracují ve skupině, musí si dohodnutým způsobem předat společnou hranici tak, aby výsledkem byla bezešvá mapa. Přípravu podkladů a koordinaci činností ve skupině zajišťuje hlavní kartograf.

S rozvojem digitalizace se revoluční změnou v přístupu stalo digitální mapování, při němž mapař destičku s analogovými podklady nahrazuje mobilním zařízením s digitálními podklady a sadu barevných tužek nahrazuje stylusem, jímž ovládá přístroj přes dotykovou obrazovku. Při mapování zakresluje provedené měření přímo do datového souboru v digitálním zařízení, kterým může být notebook, tablet, mobil či PDA. Zásadním okamžikem pro digitální techniku mapování bylo zrušení selektivní dostupnosti (Selective Availability – SA) signálu z družic systému GPS[4] armády USA v květnu 2000. Řádové zpřesnění družicového signálu zatraktivnilo největší přednost digitálního mapování, totiž průběžné zobrazení reálné polohy mapaře na vytvářené mapě získané z GNSS[5] signálu. Nutnou podmínkou je korektní georeference mapového souboru do použitého souřadnicového referenčního systému. Dalšími výhodami je možnost v terénu kombinovat a přepínat podklady, kreslit mapovými značkami dle mapového klíče a průběžně editovat kresbu. Společně s kvalitními podklady tento přístup umožňuje výrazně vyšší přesnost práce. Zároveň nevyžaduje propojení všech měřených míst

3) Mapař má vycvičený krok s pevnou délkou, který je schopen udržet v různém typu terénu. Počítá počet kroků nebo dvojkroků a do mapy vynáší vzdálenost připraveným grafickým měřítkem na hraně buzoly. Zkušený mapař dokáže měřit vzdálenosti s chybou obvykle nepřesahující 3 % délky měřeného úseku.

4) Global Positioning System.

5) Global Navigation Satellite System.

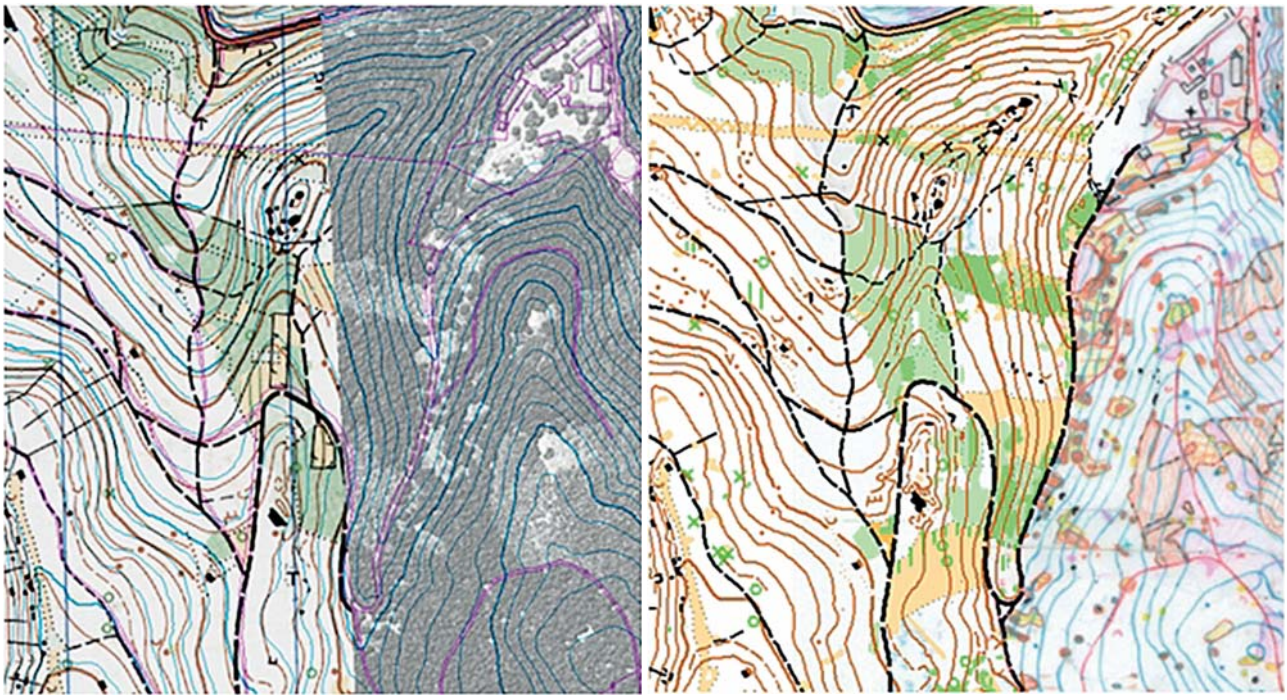

Obr. 7 Vlevo dvě varianty podkladu: a) stará mapa OB plus modře vrstevnice z LLS plus fialově kresba katastrální mapy, b) stínovaný model povrchu z LLS plus vrstevnice z LLS plus fialově kresba katastrální mapy; vpravo a) výsledná kresba mapy, b) autorský originál; autor Aleš Hejna

azimutovými tahy. Pro mapování se využívá mobilní zařízení v odolné úpravě s aktivním stylusem a obvykle externím GNSS přijímačem, který je připojen přes Bluetooth (**obr. 8**). Polohová chyba signálu GNSS v přijímači turistické kategorie činí v zalesněném prostoru obvykle 3-10 metrů dle konfigurace satelitů a charakteru terénu. Slabým místem digitálního mapování je závislost na technice, kritická je zejména výdrž baterií. Podrobně se popisu a možnostem užití GNSS pro tvorbu map pro OB věnuje Boström [16]. První mapy zpracované plně digitálním způsobem byly v ČR vydány v roce 2008.

V současnosti zůstává u klasické metody mapování tužkami jen asi třetina pravidelných mapařů [6]. Pracnost mapování v mapovém klíči ISOM činí v běžných českých terénech 40-100 hodin na čtvereční kilometr. V případě značně členitých terénů pískovcových skal to může být až trojnásobek.

2.5 Kreslení a tisk

Při klasickém analogovém mapování bylo nutno autorský originál nakreslený tužkami v terénu překreslit do kartografického originálu. Kreslič, nejčastěji sám mapař, rozkreslil obsah autorského originálu trubičkovými pery černou tuší na astralonové fólie, vždy objekty jedné tiskové barvy či rastrové výplně na samostatnou fólii. Mapové značky pro bodové objekty se kreslily ručně nebo pomocí speciálních šablon či nalepovacích obtisků. Jednotlivé fólie obsahovaly vlícovací křížky, aby bylo při tisku dosaženo přesného soutisku jednotlivých barev. Tento model práce vydržel až do nástupu digitálního kreslení na začátku devadesátých let 20. století.

Dominantní pozici nástroje pro zpracování map pro OB si velmi záhy získal SW OCAD autora Hanse Steineggera ze Švýcarska [6]. V ČR byly první mapy pro OB nakresleny digitálně v roce 1992. Zpočátku se kresba neobkreslovala myší na obrazovce, ale z autorského originálu na zařízení tehdy zvaném tablet přímo do grafického souboru. Od roku 1994 bylo v OCAD možné překreslovat naskenovaný autorský originál již přímo na monitoru stolního počítače. Součástí OCAD byly vždy šablony pro jednotlivé mapové klíče s přesně definovanou symbolikou jednotlivých mapových značek.

OCAD sloužil nejen k překreslení autorského originálu, ale rovněž k přípravě a tisku podkladů a na závěr i ke grafické úpravě mapy (layout). Nedílnou součástí vybavení mapaře pracujícího klasicky tužkami na desce se tak stala tiskárna a skener.

S nástupem digitálního mapování začal OCAD a další podobné SW nástroje poskytovat rovněž funkcionalitu pro práci v terénu na mobilním zařízení s podporou signálu GNSS. V případě digitálního mapování vzniká digitální kresba už při mapování v terénu, byť ve zjednodušené podobě, aby mapař ušetřil drahocenný čas ve prospěch dalších měření. K doladění kresby dochází zpravidla až na stolním počítači na velkém displeji. Odpadá skenování autorského originálu a adjustace skenu pod kresbu, stačí přenést mapový soubor mezi mobilním zařízením a stolním počítačem. Vedle SW OCAD získává v posledních letech své příznivce svobodný (Open Source) SW OpenOrienteering Mapper, který poskytuje stolní řešení napříč platformami a mobilní verzi pro OS Android (**obr. 8**).

Posledním krokem tvorby mapy pro OB, nikoli však méně důležitým než ty předešlé, je tisk mapy. Od počátků až do nástupu domácích inkoustových a laserových tiskáren byly mapy tištěny profesionály v polygrafických podnicích na ofsetových tiskových strojích. Kresba tuší na fóliích se fotograficky zmenšila do výsledného měřítka mapy, byly doplněny rastrové výplně a vysázeny požadované texty (tiráž, legenda) a výsledné filmy v počtu dle počtu tiskových barev se staly předlohou pro tiskový stroj.

Obr. 8 Digitální mapování v prostředí mobilní verze SW OpenOrienteering Mapper [2]

Na tisk map pro OB se u nás v průběhu vývoje zaměřila řada jednotlivců a firem spojených s OB. Špičkovou kvalitou si vydobyla výborné jméno tiskárna Cartprint v garáži Jano Ďurína v Nitře. Po rozdělení Československa na ni navázala tiskárna Žaket, která díky svému renomé dodnes tiskne mapy pro největší a nejvýznamnější světové závody.

Až do poloviny devadesátých let 20. století se výhradně používal tisk přímými (přesně namíchanými) barvami, definovanými vzorníkem Pantone. Tento tisk byl ostrý, ale cenově nákladnější a pracnější, neboť bylo nezbytné požadované odstíny objednat a po skončení tisku jednotlivé barvy celý stroj důkladně umýt. V polovině devadesátých let 20. století se začalo využívat tisku technologií CMYK, která využívá tisk standardními barvami, tedy bez míchání barev a umývání. Jeho výhodou byla možnost použít v grafickém řešení mapy jakýkoli barevný odstín bez omezení. Tisk technologií CMYK byl méně ostrý, což se projevovalo negativně u hnědých prvků výškopisu, ale byl méně pracný a vycházel levněji. Praktickým kompromisem se stalo řešení CMYKB, kdy kresba mapy bez výškopisu byla tištěna technologií CMYK a výškopis byl dotištěn přímo míchanou hnědou barvou. Nevýhodou ofsetového tisku byla časová náročnost celého procesu a z důvodu ekonomie tisku zbytečně vysoký náklad, kdy často značná část map zůstávala ve skladech nevyužita.

S rozvojem a dostupností domácích a kancelářských tiskáren se začala pro tisk map pro OB využívat i tato zařízení. Výhodou je operativnost, přiměřená cena a tisk jen potřebného množství výtisků. Pro tréninkové účely to bylo postačující, ale pro závodní účely se tento způsob ukázal jako kvalitativně nedostatečný. V posledním desetiletí se však dramaticky zlepšily technické parametry profesionálních digitálních tiskových strojů, které umožnily se kvalitou k nerozeznání přiblížit ofsetovému tisku CMYK technologií. Proto MR udržuje seznam autorizovaných tiskařů, kteří jsou při tisku na těchto špičkových digitálních tiskových strojích zárukou standardní kvality tisku map pro závodní účely. I díky tomu patří Česko v tisku map pro OB neofsetovými technologiemi mezi špičku ve světě.

3. Evidence a archivace map

Od šedesátých let 20. století do současnosti bylo na území ČR vydáno již více než 10 000 map pro jednotlivá odvětví a disciplíny orientačních sportů. V letech 1977-1992 MK vydávala sborníky map v počtu 70 kusů, které zachycovaly přehled map vydaných v konkrétním roce. Sbírání a dokumentaci vydaných map v počítačové databázi se v polovině devadesátých let 20. století věnoval příznivec OB Jaroslav Kuchař [6], který kromě přehledů zpřístupnil na internetu i náhledy map. Jeho soukromá sbírka se stala vzorem pro Archiv map ČSOS (Archiv), který byl založen MR v roce 1997. Shromažďuje a eviduje tři výtisky od každé mapy pro orientační sporty, která byla vydána na území ČR. První výtisky zůstávají v Archivu, druhé výtisky jsou ukládány do sbírky OB v Muzeu jihovýchodní Moravy ve Zlíně, třetí výtisky jsou pak zahrnuty do sbírky v Národním archivu České republiky v Praze na Chodově, kde jsou k dispozici odborné veřejnosti ke studijním účelům. Správcem Archivu je od jeho založení Zdeněk Lenhart, bývalý pracovník Moravského zemského muzea v Brně.

Archiv zpočátku poskytoval OB veřejnosti jednoduchou databázi šířenou na disketách, později byla databáze zveřejněna na internetu s možností vyhledávání nad mapou ČR. Od roku 2007 jsou všechny vydané mapy naskenovány a jejich náhledy ve snížené kvalitě publikovány ve webové aplikaci ve vazbě na jejich obrysy a popisná metadata. Od roku 2015 je Archiv zpřístupněn veřejnosti prostřednictvím Mapového portálu ČSOS[6]. Každá mapa je reprezentována rastrovým náhledem, obrysem v podrobné mapě ČR a popisnými metadaty.

S Archivem je integrován systém Centrální evidence map ČSOS, který slouží interní evidenci a jeho cílem je evidovat a archivovat údaje o mapách centralizovaně a zároveň bezpečně v jediném systému v průběhu celého procesu od ohlášení plánované mapy až po archivaci fyzických výtisků. Smyslem systému je efektivní hospodaření s prostory vhodnými pro OB, prevence duplicitního mapování, rezervace zajímavých prostorů pro nejvýznamnější závody. Systém byl představen příspěvkem [17] a posterem na 21. kartografické konferenci v Lednici.

Z evidovaných údajů plyne, že v posledních deseti letech je ročně vydáno 300 až 500 map pro orientační sporty a tento počet neustále stoupá. Výjimkou byl rok 2020, kdy je vidět výrazný propad v souvislosti se zrušením značného množství závodů vzhledem k epidemiologickým opatřením v souvislosti s pandemií COVID-19. Naopak v čase klesá průměrná plocha zmapovaného prostoru. Kromě zvětšování měřítka v sedmdesátých letech 20. století to souvisí zejména se dvěma faktory, které se začaly uplatňovat po roce 2000. Prvním je užití čipů k digitálnímu označování průchodu kontrolami, což umožňuje jednoznačně prokázat, že závodník dodržel správné pořadí kontrolních bodů, a tak s využitím křížení tratě připravit závod na rozsahem menší mapě než v minulosti. Druhým je rozvoj disciplíny sprint, kdy mapa v měřítku 1 : 4 000 zobrazuje obvykle podstatně menší prostor než mapa pro lesní disciplíny (**obr. 9**). V registru je evidováno přes 10 000 map a přes 2 500 osob, které se na jejich vzniku podílely. Mapami pro orientační sporty je pokryto téměř 10 % rozlohy ČR, při započtení opakovaných aktualizovaných vydání odpovídá součet jejich ploch více než 90 % rozlohy ČR.

6) Https://mapy.orientacnisporty.cz/.

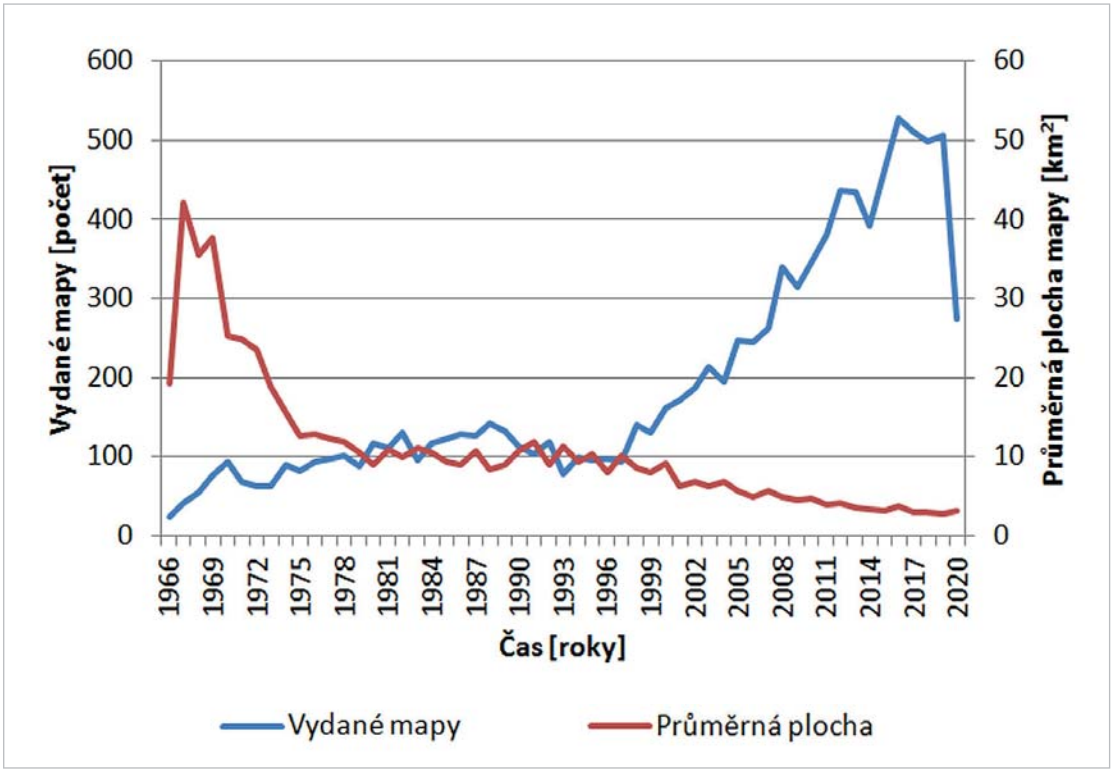

Obr. 9 Statistika počtu vydaných map a jejich průměrné rozlohy v období 1966-2020

4. Závěr

Mapy pro orientační sporty jsou vytvářeny převážně v amatérských podmínkách již šest desetiletí. Jedná se o unikátní soubor map dokumentující historii a vývoj nejen orientačního běhu, ale zejména zpracování speciálních map pro OB jako základní pomůcky pro orientaci a navigaci v neznámém terénu. Srovnáním map stejného prostoru vytvořených v různých časových obdobích je možné zaznamenat jednak vývoj společenských podmínek, pracovních postupů, technického vybavení a vyjadřovacích prostředků při tvorbě map, ale rovněž lze sledovat dynamické změny v krajině, kdy dochází zejména v hospodářsky využívaných lesních celcích k výrazné vegetační obměně. Díky Archivu zůstane tento unikátní soubor map zachován jako dědictví i pro budoucí generace.

LITERATURA:

[1] UHER, P.: Mapy pro orientační běh. Geodetický a kartografický obzor, 1985, 31/73, č. 5, s. 130-131.
[2] LANGR, J.-NETUKA, J.: Skála 1 : 10 000. OK Slavia Hradec Králové, z. s., 2019.
[3] LANGR, J.: Jaroměř 1 : 4 000. OK Slavia Hradec Králové, z. s., 2011.
[4] LENHART, Z. a kol.: Tvorba map pro orientační běh. Praha, Český svaz orientačního běhu, 2000, 144 s. [online]. Dostupné na: http://tvorba-map.shocart.cz/.
[5] ZENTAI, L.: Discovery of forested areas in topographic maps: development of orienteering maps. Symposium on "Discovery, Exploration, Cartography", Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary, 2012.
[6] ŽEMLÍK, J.-LENHART, Z.-KARVÁNEK, P.: 70 let ORIENŤÁKU. Praha, Český svaz orientačních sportů, 2020, 568 s.
[7] ZENTAI, L.: Legibility of Orienteering Maps: Evolution and Influences. The Cartographic Journal, 48, 2011, No. 2, pp. 108-115. [online]. Dostupné na: https://doi.org/10.1179/1743277411Y.0000000008.
[8] MAPOVÁ RADA ČSOS: ISOM 2017-2 Mezinárodní specifikace Mapy pro orientační běh. 2019. [online]. Dostupné na: http://www.orientacnisporty.cz/upload/dokumenty/csos/isom2017-2cz.pdf.
[9] KRTIČKA, L.: Nová mezinárodní norma map pro orientační běh ISOM2017. Příspěvek 22. kartografické konference, Liberec, 2017.
[10] KRÁL, V.: Jednotný mapový klíč pro orientační běh. Diplomová práce, Masarykova univerzita, Brno, 2014, 87 s.
[11] SEMRÁD, L.: Poruchy barvocitu a mapy pro orientační běh. Bakalářská práce, Masarykova univerzita, Brno, 2019, 55 s.
[12] SEMRÁD, L.-STACHOŇ, Z.-KRTIČKA, L.: Poruchy barvocitu a mapy pro orientační běh. Geodetický a kartografický obzor, 2020, 66/108, č. 8, s. 161-167.
[13] ZENTAI, L.: New technologies in making orienteering maps. Abstracts of Papers, XXIII International Cartographic Conference, Roskartografia, Moskva, pp. 343-344.
[14] GARTNER, G.-DITZ, R..: Laserscanning data as basis for deriving orienteering maps – a survey of the potential and further research. In: Proceedings of the 24th International Cartographic Conference, Santiago de Chile, 2009.
[15] TRIER, Ø.: Automatic mapping of forest density from airborne lidar data. GEODESY AND CARTOGRAPHY, 41, 2015, No. 2, pp. 49-65.
[16] BOSTRÖM, M.: The Utilization of GPS In Orienteering Mapping In Urban Helsinki and Rural Kenya. Master's Thesis, University of Helsinki, 2011, 65 p.
[17] KRTIČKA, L. aj.: Nový systém centrální evidence a archivace map pro orientační sporty. Příspěvek 21. kartografické konference, Lednice, 2015.

Do redakce došlo: 26. 10. 2020

Lektoroval:
Zdeněk Lenhart,
Brno